

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»**

КУХЛЄВ АНТОН СЕРГІЙОВИЧ

УДК 930.2:94](477.6/.7)«1774/1917»

**МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ
ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Старобільськ – 2018

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України (м. Вінниця).

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Гедьо Анна Володимирівна,
Київський університет імені Бориса Гринченка,
професор кафедри історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Мільчев Володимир Іванович,
Запорізький національний університет,
професор кафедри джерелознавства, історіографії та
спеціальних історичних дисциплін

кандидат історичних наук, доцент
Сусликов В'ячеслав Євгенович,
Донецький юридичний інститут МВС України
(м. Кривий Ріг),
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін

Захист відбудеться 18 червня 2018 р. о 12 годині на виїзному засіданні спеціалізованої вченої ради К 29.053.06 ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» за адресою: 93009, Луганська обл., м. Рубіжне, вул. Будівельників, 30 В, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитись в Науковій бібліотеці Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (92703, м. Старобільськ, пл. Гоголя, 1).

Автореферат розіслано « ___ » _____ 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

С. О. Вовк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Унаслідок стрімкого освоєння Південної України завдяки особливостям її динамічного розвитку, сталому інтересу представників різних верств суспільства до процесів, що відбувалися на теренах краю, відклався значний масив матеріалів особового походження, які висвітлюють минуле даного регіону. До таких документів належать подорожні записки, мемуари, щоденники, автобіографії, приватне листування, біографічні матеріали тощо. Їхня унікальність полягає у поєднанні відбитку епохи та індивідуальності, презентуючи факти, які не знайшли відображення в офіційних документах; зберігають «дух часу», фіксують самоідентифікацію особи в минулому, відображають її роль в історичному процесі. Значення матеріалів особового походження зумовлено наявністю в них багатого фактичного матеріалу, насиченістю спостереженнями та роздумами авторів про описувані події, а також яскравим відображенням колориту, подробиць життя людей та їхніх настроїв.

Водночас комплексне використання матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України так і не стало темою спеціального дослідження. Утім, ґрунтовне вивчення історичного минулого Півдня України можливе лише за умови виявлення та критичного опрацювання всієї сукупності джерел.

У зв'язку з цим збір та аналіз матеріалів особового походження, присвячених періоду кінця XVIII – початку XX ст., дозволить відтворити особливості розвитку регіону. Ґрунтовне джерелознавче вивчення порушеної проблеми дасть змогу створити необхідну основу для нових історичних студій. Звернення до матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України дозволить по-новому розглянути соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в ньому, сприятиме переосмисленню традиційних схем, стереотипів. Дослідження джерел особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. сприятиме введенню до наукового обігу нових матеріалів, аналізу відображеної в них інформації, розширенню знань про дану проблему.

Отже, необхідність системного, комплексного аналізу матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України стали мотиваційним чинником даного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до комплексної наукової теми кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми історіографії та джерелознавства історії України» (номер державної реєстрації – 0110U000190, шифр – Г-10/8)».

Об'єктом дисертаційного дослідження виступає комплекс джерел особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є джерельна реконструкція та характеристика документального комплексу матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст., історія

створення, атрибуція, репрезентативність та інформативні можливості джерел особового походження із соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Метою дослідження є комплексний аналіз матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних дослідницьких завдань:

- визначити історіографічні аспекти вивчення матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України;
- систематизувати джерельний комплекс з проблеми дослідження, охарактеризувати його основні групи;
- схарактеризувати теоретико-методологічні підходи і методи вивчення джерел особового походження;
- провести суцільну евристику джерел особового походження щодо соціально-економічного, духовного та повсякденного Південній Україні кінця XVIII – початку XX ст. в архівосховищах і бібліотеках України;
- з'ясувати змістове навантаження та емоційне забарвлення матеріалів особового походження як джерела із соціально-економічного життя Південної України;
- розкрити характер і зміст матеріалів особового походження, визначити їхнє походження, тематичне спрямування та інформаційне насичення в якості джерела вивчення духовного життя Південної України;
- дослідити джерела особового походження, з'ясувати рівень їхньої достовірності для дослідження повсякденного життя південноукраїнського краю.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри – джерелознавчий та конкретно-історичний, які, співпадаючи, охоплюють кінець XVIII – початок XX ст. Нижня межа зумовлена часом інтеграції південноукраїнських земель до складу Російської імперії, що вплинуло на соціально-економічне, духовне та повсякденне життя населення та знайшло відбиток у джерелах особового походження. Верхній часовий кордон пов'язаний з Лютневою революцією 1917 р., яка зумовила глибоку трансформацію суспільства.

Географічні межі дослідження в джерелознавчому вимірі обіймають місця збереження означених джерел, серед яких державні архіви Одеської, Херсонської, Миколаївської областей, Центральний державний історичний архів України в м. Києві, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. В історичному відношенні вони охоплюють землі трьох степових губерній – Херсонської, Таврійської та Катеринославської, яким нині відповідають частина Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької областей, південно-східної частини Луганської області, Автономної Республіки Крим.

Методи визначаються поставленими завданнями та характеризується комплексним, міждисциплінарним підходом до висвітлення проблеми.

Основоположними під час вивчення проблеми стали загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні

історичних подій. Принцип історизму передбачає цілісне, всебічне та об'єктивне дослідження виявлених джерел. Він вимагає постійно враховувати конкретно-історичні умови появи джерела, його подальшу долю, з'ясування специфіки змістовної структури пам'ятки, її первинних соціальних функцій, які виконувало джерело на стадії створення документи. Принцип об'єктивності допомагає вирішити завдання залучення джерела в такому обсязі, який би міг забезпечити отримання комплексної інформації з предмету дослідження, допомогти уникнути інформаційних прогалин у джерелах, встановити достовірність і репрезентативність джерельних свідчень.

Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Із загальнонаукових було залучено методи класифікації, узагальнення, абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції. Особливе значення для дослідження мають спеціально-історичні методи: джерелознавчий, біографічний, текстологічний та археографічний аналіз та синтез джерел, які дозволили атрибутувати та датувати відповідні джерела, дослідити історію їхньої публікації, визначити мотиви створення. До актуальних методів текстового аналізу належить контент-аналіз, який допомагає дати інтерпретацію змісту інформації, що міститься в джерелі, через кількісні показники.

Серед конкретно-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний. Історико-порівняльний метод дозволив виокремити провідні сюжети та зіставити інформацію в них з інформацією в інших джерелах з метою визначення репрезентативності нарративних матеріалів. Історико-типологічний метод дав змогу визначити текстуальну побудову, набір лексем і засобів вираження емоційно-чуттєвої тональності в різних спогадах. За допомогою історико-генетичного методу було простежено особливості розвитку мандрівних записок, мемуарів, приватного листування в якості джерела із соціальної історії Південної України.

Наукова новизна дослідження полягає в таких положеннях:

Уперше:

- розглянуто комплекс матеріалів особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.;
- проведено евристичну роботу в архівах, музеях, рукописних збірках бібліотек України, усього в 45 фондах шести державних архівних установ України;
- охарактеризовано записки мандрівників, мемуарну та епістолярну спадщину, інші нарративні твори, що дозволяють визначити напрями історичного реконструювання господарського, духовного та повсякденного життя Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.;
- комплексний аналіз джерел створив основу для ґрунтовної реконструкції історії важливих аспектів соціальної історії південноукраїнського регіону.

Подальшого розвитку дістало:

- з'ясування ступеня розробки теми в історіографії та визначення актуальних підходів до вивчення нарративних джерел;
- реконструкція процесу створення та функціонування комплексу нарративних джерел із соціальної історії Південної України;

- виявлення та аналіз джерел особового походження із соціально-економічного, духовного, повсякденного життя Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.

Уточнено:

- репрезентативність наративних матеріалів для вивчення минулого Південної України кінця XVIII – початку XX ст., а саме: цілісність, автентичність і вірогідність їхнього змістового навантаження та емоційного забарвлення;

- обсяг джерел, введених до наукового обігу, зокрема, спогади, щоденники, автобіографії, приватні епістолярії, біографічні матеріали тощо.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці та самостійному розв’язанні актуальної наукової проблеми та цілісній розробці її складових. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею, усі сформульовані висновки та рекомендації ґрунтуються на результатах власних досліджень дисертанта.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів полягає в можливості широкого використання основних положень та висновків дисертації у спеціальних працях з історії та джерелознавства України, у процесі розробки спецкурсів і методичних посібників з основ джерелознавства та джерелознавства історії Південної України. Матеріали дослідження можуть бути залучені до експозиційно-виставкової, видавничо-інформаційної та екскурсійної діяльності закладів, що займаються дослідженням та популяризацією минулого регіону. Дисертація містить матеріали для проведення компаративних розвідок серед особових фондів і документальних зібрань особового походження для висвітлення проблем відтворення перебігу історичних подій, що вимагає залучення великої кількості різних видів першоджерел.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи відображені у виступах на наукових зібраннях, серед яких, зокрема такі:

I Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Бердянськ, 22 вересня 2012 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська державність: історія і сучасність» (м. Маріуполь, 23 листопада 2012 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор’я» (м. Миколаїв, 28–29 березня 2013 р.), IV Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 26–27 квітня 2013 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна і світ: проблеми історії» (м. Маріуполь, 29 листопада 2013 р.; 27 листопада 2015 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (м. Ченстохова–Ужгород–Дрогобич, 24–25 березня 2016 р.), XI Міжнародна наукова конференція студентів та молодих учених «Наука и образование – 2016» (м. Астана, 14 квітня 2016 р.), V Міжнародна науково-практична конференція «Історичні мідраші Північного Причорномор’я» (м. Миколаїв, 19–21 квітня 2016 р.).

Текст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 18 публікаціях, з яких 8 надруковано у фахових виданнях, затверджених ДАК України (з них 5 розміщено у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз), 1 стаття представлена у зарубіжному виданні, та 9 тез доповідей на наукових конференціях різного рівня.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження, в її основу покладено проблемний принцип. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (477 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 233 сторінки, з яких основний текст обіймає 194 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, розкрито зв'язок роботи з науковими програмами, сформульовано дослідницьку мету, завдання, визначено об'єкт і предмет дослідження, вказано хронологічні й географічні межі роботи, з'ясовано наукову новизну й практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо апробації дисертації, обґрунтовано її структуру.

У **першому розділі** – «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методологія дослідження**» – проаналізовано ступінь опрацювання проблеми, проаналізовано джерельну базу дисертації, визначено теоретико-методологічні засади дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Історіографічний аналіз проблеми»** виділено три періоди розвитку історіографії проблеми, відповідно до яких згруповано дослідницьку літературу.

Упродовж першого періоду, який охоплює середину ХІХ – початок ХХ ст., відбувалися збір наративних матеріалів та їхня первісна обробка, а також здійснювалися перші публікації на основі отриманих результатів. У вітчизняному дослідницькому просторі до опрацювання джерел особового походження зверталися І. Стемповський, А. Скальковський, М. Мурзакевич, Д. Багалій, А. Маркевич, Л. де Рибас¹ та ін. Попри те, що історіографія цього періоду характеризується накопиченням фактичного матеріалу, через роздрібненість зусиль окремих дослідників, комплексного дослідження матеріалів особового походження зроблено не було.

---

¹ Стемповский И. О трудах Дюка Ришелье по части управления в Полуденной России. Одесса, 1877; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса, 1850. Ч. I.; Мурзакевич Н. Очерк заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым // Прошлое и настоящее Одессы: очерки. Одесса: Optimum, 2012; Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его до пути культуры. К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889; Кирпичников А. И., Маркевич А. И. Прошлое и настоящее Одессы // Прошлое и настоящее Одессы: очерки. Одесса: Optimum, 2012. С. 20–85; 197. Из прошлого Одессы: сборник статей / авт.-сост. Л. М. Де-Рибас. Одесса, 1894.

Другий етап вивчення матеріалів особового походження тривав протягом 20-х – 80-х рр. ХХ ст. і позиціонується як радянський. Зауважимо, що нами не виявлено окремих комплексних праць, присвячених вивченню нарративних джерел, які висвітлювали б історію Південної України. Радянські дослідники зверталися до матеріалів особового походження переважно як до історичних джерел для вивчення революційного руху на Півдні, діяльності громадських і партійних діячів, участі окремих особистостей у боротьбі проти царизму. Попри те, що за радянської доби видавалася значна кількість мемуарів, до середини 50-х рр. ХХ ст. не було створено спеціальних наукових праць, які б давали розгорнуту характеристику нарративних матеріалів. Дослідження мемуаристики як наукової дисципліни пов'язане з ім'ям А. Тартаковського². Значний внесок у розробку методологічних настанов дослідження мемуарів у цей час зробили С. Дмитрієв, В. Стрельський, М. Чорноморський, М. Варшавчик, С. Мінц, П. Зайончковський³ та ін.

Серед істориків української діаспори варто назвати імена В. Січинського та О. Вінтоняка, які досліджували записки та свідчення іноземних мандрівників про Україну, в тому числі про її південний край⁴.

Сучасна історіографія, яка репрезентує третій етап в історії опрацювання проблеми, позначена найбільш ґрунтовними науковими дослідженнями з питань історичного минулого Південної України, що зумовлено глибокими соціально-політичними змінами в українському суспільстві, які сприяли розгортанню регіональних досліджень та пошуків краєзнавчих студій. На межі ХХ–ХХІ ст. з'явилася значна кількість праць історичного та джерелознавчого характеру, автори яких зверталися до нарративних джерел. Передусім, це дослідження А. Бойка, Н. Шушляннікової, В. Мільчева, Ф. Самойлова, Г. Каушлієва, А. Гедьо⁵ та ін.

² Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика : опыт источниковедческого изучения. М. : Наука, 1980.

³ Дмитриев С. С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. : уч. пос. для ист. фак. М., 1970. С. 346–386; Стрельський В. Джерелознавство історії СРСР : період імперіалізму. К. : Рад. школа, 1958; Чорноморський М. Н. Источниковедение истории СССР. М. : Высшая школа, 1967; Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение : Теория. Методология. Методика. К. : Вища школа, 1984; Минц С. С. Об особенностях эволюции источников мемуарного характера (к постановке проблемы) // История СССР. 1979. № 6. С. 55–70; История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях : аннотированный указатель книг и публикаций в журналах : в 5 т. / ред. П. А. Зайончковский. М. : Книга : Книжная палата, 1978. Т. 2.

⁴ Січинський В. Чужинці про Україну. Львів : Світ, 1991; Вінтоняк О. М. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів ; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995.

⁵ Бойко А. В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Запоріжжя, 2001; Шушляннікова Н. В. Соціокультурна історія Херсонщини кінця XVIII – початку ХХ ст. за нарративною літературою : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Херсон, 2002; Джерела з історії Південної України. Запоріжжя : ТанDEM–У, 2006. Т. 9. Ч. 2; Самойлов Ф. Матеріали личних фондів Государственного архива Одесской области как источник изучения истории императорского Новороссийского университета // Південний захід. Одесика. Историко-краєзнавчий науковий альманах. Одеса : Друкарський дім, 2010. Вип. 10. С. 41–55; Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст. : джерелознавчий аспект. Донецьк : ДонНУ, 2006.

Попри напрацювання, дотепер не створено спеціальної праці, присвяченої дослідженню матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

У підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження» проаналізовано масив джерел із досліджуваної теми, що є важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження. Джерельна база дослідження матеріалів особового походження складається з опублікованих та архівних матеріалів. Залучені до дисертаційної роботи джерела об'єднано у три групи за видовими ознаками: 1) мандрівні записки; 2) мемуари (спогади), щоденники; 3) приватне листування. Вивчення матеріалів особового походження проводилося за класифікаційною моделлю М. Казьмірчук⁶.

Особливості мандрівних записок полягають в описуванні тих подій та явищ, свідками яких були їхні автори, а також переповідане ними. На сторінках подорожніх записок висвітлювалися численні успіхи та досягнення в освоєнні Півдня України, а також негативні оцінки щодо діяльності окремих діячів, негараздів під час будівництва міст, містечок, їх занепаду та поступового відновлення. Більшість мандрівних записок побудовано за принципом дорожніх карт: розділи мають назви основних трактів чи населених пунктів, що трапляються на шляху. Своїм найпершим завданням більшість мандрівників вважали ознайомлення читачів із великими населеними пунктами й відомими людьми з цієї території.

Наступна група джерел дослідження об'єднує автобіографії, спогади, щоденники, записні книжки та літературний запис. Автобіографії як власноручні описи життя фондоутворювачів присутні в переважній більшості особових архівних фондів. Вони містять велику інформацію про різні віхи життя й діяльність кожного з них, самооцінки життєвого шляху та особистого внеску в розвиток тієї чи тієї галузі. Характерними ознаками мемуарів є особистісна основа та ретроспективність. Цінність мемуарів залежить від ролі автора в описаних подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, здатності запам'ятати перебіг подій, а також від часу написання. Щоденник є записом тогочасних подій і відображає безпосереднє відчуття, враження автора. Особливістю записних книжок є те, що автори найчастіше заносили не всі факти й події, а лише те, що цікавили їх в особистому житті. У XIX ст. записні книжки стали пріоритетом письменників.

Окрему й надзвичайно важливу групу становить приватне листування, яке належить до унікальних нарративних джерел та є незамінним з огляду джерельно-інформативного потенціалу. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ особистості, глибину душевних переживань. Усе це допомагає подати цілісний образ автора. Листування є незамінним джерелом для дослідження життєвого й творчого шляху не лише самого фондоутворювача, його професійних, родинних стосунків, але й для осмислення ширшого кола питань, пов'язаних із сучасною йому епохою.

Оскільки тема джерел особового походження із соціальної історії Південної України належить до практично недосліджених проблем вітчизняної історії, для розширення джерельної бази та повного висвітлення теми було залучено фонди

⁶ Казьмірчук М. Г. Джерела особового походження. К. : Логос, 2010.

Центрального державного історичного архіву, державних архівів Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, документальні колекції в складі фондів Музею книги Одеської національної наукової бібліотеки, відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Одеського історико-краєзнавчого музею, Одеського літературного музею. Проаналізована джерельна база є цілком достатньою для вирішення поставлених завдань і дозволяє розглянути питання використання матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України.

У підрозділі 1.3 «*Методологічна основа дослідження*» розглядаються принципи, підходи та методи до вивчення матеріалів особового походження.

У процесі виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій, а також загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Застосування означених у роботі принципів і методів дозволило ґрунтовно проаналізувати джерельний потенціал документів, розробити їхню класифікацію, з'ясувати особливості кожного різновиду документів, визначити роль і місце цих документів під час вивчення соціально-економічного, духовного та повсякденного життя Південної України кінця XVIII – початку XX ст.

Другий розділ – «Матеріали особового походження як джерело до вивчення соціально-економічного розвитку Південної України» – присвячений аналізу особових джерел, які висвітлюють господарське становище південноукраїнського регіону.

У підрозділі 2.1 «*Подорожні записки про соціально-економічний розвиток регіону*» з'ясовано, що подорожні записки, нотатки мандрівників допомагають відтворити широку картину соціально-економічного життя Півдня України. Увагу пілігримів привертала особливості господарського освоєння краю, протікання процесу заселення, становище іноземців, розвиток населених пунктів, роль влади.

Серед подорожніх записок можна виділити чотири типи, кожен із яких сприяє краєзнавчому освоєнню регіону. Їхніми авторами виступили мандрівники-науковці кінця XVIII ст. такі як Й. Гільденштедт, В. Зуєв, П. Паллас; вітчизняні мандрівники, що належали до панівного прошарку російського суспільства першої половини XIX ст., – дворяни, священики, високопосадовці, зокрема, І. Муравйов-Апостол, Я. Вечерков, О. Шишкіна; мандрівники-різничинці другої половини XIX ст., серед них О. Афанасьєв-Чужбинський, К. Зеленецький; іноземні пілігрими кінця XVIII ст. – 30-х рр. XIX ст., у тому числі М. Гутрі, Е. Мортон, Е. Кларк, Р. Пінкертон та інші.

Їхні записки, вирізняючись особистим сприйняттям дійсності, містять цінні факти з огляду на висвітлення окремих сторінок ранньої історії Південної України, бо першими, хто залишив письмові свідчення про цей край після його включення до складу Російської імперії, були саме мандрівники. Як свідчать записки, їхніх авторів цікавили різні аспекти життя регіону: містобудування, сільське господарство, торгівля, благоустрій, стан доріг тощо. Разом із досягненнями в господарському освоєнні краю автори відмічали чисельні труднощі та проблеми.

У записках подорожуючих можна знайти чимало цікавих свідчень про народи, які населяли південноукраїнський край. Відмічалось, що кожній нації був притаманний певний вид занять і спосіб господарювання. Наприклад, за греками та італійцями закріпився статус успішних купців, за німцями-менонітами – вправних фермерів, за євреями – торговців. Кожне місто мало свою унікальність і справляло різне враження на мандрівників. Так, більшість із них пророчили велике майбутнє Одесі, позитивно відгукувалися про Миколаїв, проте критикували Херсон.

Отже, мандрівники залишили чимало цікавих подробиць, що дають можливість певною мірою реконструювати минуле, відчутти дух часу, усвідомити умови буття різних народів, що населяли край.

У підрозділі 2.2 «Мемуари та щоденники про розвиток господарства у Південній Україні» зазначено, що мемуари, автобіографічні записки, щоденники значно розширюють уявлення про соціально-економічний розвиток Південної України через призму особистісного сприйняття дійсності їхніми авторами. Картини господарського життя південноукраїнського краю, зокрема, можна знайти у творах Л. Рошешуара, В. Крижанівського, М. Воронцова, О. Чижевича, Л. Соловйова, П. Котляревського, Б. Вадона та багатьох інших.

Наративні джерела дозволяють простежити еволюцію подання інформації в різні часи. Так, наприклад, мемуари першої половини ХІХ ст. різняться від аналогічних документів межі ХІХ–ХХ ст. Якщо раніше автори звертали увагу переважно на масштаби колонізації південноукраїнського краю, розвиток торгівлі, діяльність влади та життя іноземців, то в пореформену добу їхній інтерес був пов'язаний зі становленням промисловості, появою нових соціальних груп, формуванням нових суспільних відносин.

З середини 1850-х рр. мемуари та щоденники були не лише результатом творчості представників панівних шарів суспільства. Мемуарна спадщина другої половини ХІХ ст., а особливо межі ХІХ–ХХ ст., залишена різночинцями – представниками інтелігенції, робітниками, селянами – надзвичайно багата на різні деталі, подробиці та власні судження, що помітно вирізняє її від дворянських наративів дореформеного періоду. У рядках яскраво виступає образ мемуариста. Прикладом слугують записки Е. С. Андреевського (1809–1872 рр.). Діяльний учасник місцевого самоврядування в земських установах Одеси, він звертав увагу на стан місцевих доріг, проблему бродячих тварин, діяльність органів місцевого самоврядування щодо благоустрою міста.

У спогадах знаходимо цінні відомості про урбанізацію краю, історію заснування та облаштування населених пунктів, умов життя населення, вид його занять. Ці джерела надають цінну інформацію для візуалізації зовнішнього вигляду міст і селищ, а також життєвого простору місцевих мешканців. Увагу авторів спогадів привертала особливості життя іноземних колоністів. Водночас ці джерела мають певну специфіку та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають критичного осмислення.

У підрозділі 2.3 «Відображення соціально-економічної сфери в епістолярних джерелах» міститься аналіз матеріалів приватного листування, які допомагають доповнити картину соціально-економічного життя Південної України. Кожен з

епістоляріїв містить різну за об'ємом інформацію та відображає певні сторони розвитку господарства. У листах кінця XVIII – початку XIX ст. ішлося про господарське освоєння регіону, заснування нових міст, хід колонізації та роль іноземців у цьому процесі, розвиток торгівлі, археологічні та культурні пам'ятки Півдня, звичаї корінного населення тощо.

Авторами виступали переважно імениті закордонні гості, які перебували в оточенні відомих російських військових чи політичних діячів, чисельні мандрівники, що здебільшого теж належали до аристократичних кіл, великі торговці, негоціанти чи шукачі пригод, які хотіли побачити край із цікавим минулим та не менш насиченим сьогоденням. У своїх кореспонденціях вони створювали відповідний образ південноукраїнського краю, як регіону, де розгорнулися активні та широкі колонізаційні процеси, важливе місце в яких зазвичай відводилося уряду, адміністрації та ролі торгівлі як рушійної сили перетворень. Водночас іноземці вказували на наявні вади та прорахунки, додаючи в такий спосіб до своїх листів жменьку скепсису щодо успішності реформ. Серед авторів варто назвати Ш. Сікара, Г. Кастельно, Ш. Нассау-Зігена, М. Гутрі тощо.

Не менш цікавими є матеріали листування вітчизняних діячів. У їхніх епістоляріях простежуються притаманні більшості листів теми: опис зовнішнього вигляду населених пунктів, міркування про перспективи розвитку торгівлі, промисловості та сільського господарства, характеристика умов життя різних народів, згадка про візити поважних гостей та інші визначні події тощо. Серед авторів варто назвати як українських діячів (М. Максимович), так і російських (В. Белінський, К. Батюшков, Г. Глинка, І. Аксаков).

З другої третини XIX ст. тематика листів поступово змінюється. Автори епістоляріїв більшу увагу почали приділяти особливостям культурного та повсякденного життя, дозвіллю населення, питанням благоустрою, розвитку самоврядування та благодійності. Зауважимо, що оскільки приватні епістолярії в XIX ст. набули найбільшої популярності як основний засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття історії, дають можливість глибше зазирнути в минуле, побачити в ньому особистість, її індивідуально-психологічні риси.

Третій розділ – «Інформативний потенціал джерел особового походження щодо духовної сфери південноукраїнських губерній» – розкриває особливості наративних матеріалів, у яких містяться відомості про духовний розвиток краю.

У підрозділі 3.1 *«Записки мандрівників про духовний розвиток Південної України»* показано, що особливості духовного життя Півдня України постійно привертала увагу численних мандрівників. Подорожні записки іноземних і вітчизняних палігримів просякнуті помітним інтересом до фактів, пов'язаних із розвитком освіти, культури, мистецтва на теренах південноукраїнського краю. Поміж іншого мандрівники приділяли багато місця опису культових споруд, релігійних обрядів і міжконфесійних відносин. Надана в їхніх повідомленнях інформація дозволяє побачити розмаїття релігійного життя в регіоні.

Мандрівники відзначали важливість поширення освіти серед населення, а тому досить часто згадували побачені чи відвідувані ними навчальні заклади, серед

яких, зокрема, виділявся Ришельєвський ліцей в Одесі. Англійська мандрівниця М. Холдернесс залишила свідчення про стан освіти та релігійного життя в Криму на початку XIX ст. Вона писала, що в Кафі існувала безкоштовна школа, якою опікувався імператор Олександр I, де навчали російській, турецькій чи татарській, грецькій, італійській та французькій мовам.

Щодо культури, на думку пілігримів, то велику роль у формуванні естетичних смаків жителів Півдня мав театр, який користувався великою популярністю в широких масах населення. На це вказували записки І. Долгорукого, М. Холдернесс, М. Всевожського та інших мандрівників. Невідомий німецький автор, який побував в Одесі в середині 30-х рр. XIX ст., зауважував, що італійська опера разом із морськими купаннями була основною причиною масового відвідування міста польськими поміщиками. Дирекція театру отримувала від міста дотацію. В театрі між собою постійно конкурували дві-три примадонни.

Отже, подорожні записки дають цінний матеріал про духовне життя південноукраїнського краю, у них найповніше й найзмістовніше відображено факти, пов'язані з Одесою. Це дає змогу підтвердити особливий статус Південної Пальміри як провідного культурно-освітнього центру Херсонської губернії та Півдня взагалі.

У підрозділі 3.2 «Джерельні можливості спогадів і повідомлень» встановлено, що виявлені та проаналізовані мемуари, щоденники, повідомлення мають високий інформативний потенціал, оскільки їхніми авторами часто виступали громадські та культурні діячі, представники міської та сільської інтелігенції. Інформація, подана в джерелах, вирізняється насиченістю, цікавими фактами, роздумами та спостереженнями, які значно збагачують наші уявлення та знання про минуле. Серед величезного масиву повідомлень джерельної бази аналізованого періоду найбільш масово представлені записки, присвячені становленню та розвитку освіти в регіоні. В них ішлося про діяльність навчальних закладів, умови викладацької роботи, спогади про педагогів, побут та життя учнів чи студентів. Про це писали А. Сумароков, М. Філіппов, В. Луцинський, Л. Утьосов і багато інших.

Відкриття університету в Одесі, становлення університетської науки, діяльність вчених значно розширили мемуарну спадщину. Авторами записок про університетське життя, особливості здобуття вищої освіти, умови викладання ставали переважно колишні студенти, а також представники професорсько-викладацького складу. Згадки про навчання в Новоросійському університеті початку 1900-х рр. залишив Б. Комаров, син відомого українського діяча із Одеси М. Комарова.

Окрім освіти, чимало місця у споминах було присвячено релігійній тематиці, опису культових споруд та обрядів, функціонуванню та ролі культурних установ – театрів, клубів, бібліотек, а також згадкам про визначні події в культурному житті регіону, дозвіллю його мешканців тощо. Спогади дозволяють відтворити стан літератури та періодики, поширені види дозвілля серед населення, його ставлення до подій культурного життя. Духовний світ українського селянства яскраво представлений у наративах сільських жителів, які не цуралися писати про звичаї, обряди, традиції, навчання в школі, культурні заходи, дозвілля, що дало можливість отримати унікальні свідчення про особливості буття найчисельнішого прошарку населення Південної України.

Джерела особового походження, представлені мемуарами та щоденниками, є високо інформативними й дозволяють відтворити особливості формування та функціонування освітнього та культурного простору Південної України. Розглянуті нарративні матеріали створюють широку картину духовного життя населення південноукраїнського краю.

У підрозділі 3.3 «Аналіз матеріалів листування» розглядаються приватні епістолярії, які є цінним джерелом для дослідження духовного життя краю. Листування дає уявлення про культурні заходи, гастролі видатних артистів і театральних труп, проведення виставок, функціонування навчальних закладів, особисті стосунки між різними діячами та митцями, їхню співпрацю в сфері культури.

Картину розвитку освіти Півдня широко відображено в чисельних матеріалах листування відомих особистостей. Наприклад, влітку 1818 р. в одному із своїх листів поет К. Батюшков детально описав Ришельєвський ліцей. Він вважав, що існування ліцею приносило величезну користь краю.

У пореформений період обсяги приватного листування зросли, збільшився потік інформації. На це вказують листи М. Пирогова, І. Мечнікова та інших діячів. Інтерес для дослідників становлять епістолярії, які відображають розвиток українського просвітницького руху межі ХІХ–ХХ ст., пов'язаного із заснуванням осередків товариства «Просвіта» на теренах Південної України. Зокрема, цінними джерелами є листи видатного історика та громадського діяча М. Аркаса. Його кореспондентами виступали різні культурні та громадські діячі, які щиро переживали за відродження українського національного руху на Півдні. В матеріалах листування йшлося про влаштування гастролей, вечорів, вистав, організацію роботи «Просвіти» та налагодження співпраці між її осередками, видання літератури, популяризацію української думки серед широкого загалу тощо.

Четвертий розділ – «Свідчення матеріалів особового походження про повсякденне життя південноукраїнського регіону» – представлений подорожніми записками, спогадами, щоденниками, приватним листуванням, які містили повідомлення про особливості повсякденного життя населення південноукраїнського регіону.

У підрозділі 4.1 «Мандрівні записки про повсякденність Південної України» зазначається, що більшості записок мандрівників у висвітленні повсякдення південноукраїнського регіону були притаманні спільні риси. Іноземні та вітчизняні пілігрими відмічали комерційний хист мешканців Одеси, їхнє прагматичне мислення, тяжіння до матеріальної вигоди. Разом із тим кожне місто мало свої ментальні особливості, які відбивалися на повсякденному житті його мешканців. Багато місця в записках відводилося характеристиці окремих етнічних груп. Зокрема, А. Голомбієвський зосередив увагу на євреях: описав їхнє життя та звичаї, виділивши при цьому високу релігійність, сімейну прив'язаність, красу єврейських жінок тощо.

На думку більшості авторів записок, на Півдні сформувався особливий тип мешканця зі своїми звичками, поглядами на життя, світоглядом. Ця риса була

підмічена як іноземними (Т. Макгілл, Е. Мортон), так і вітчизняними мандрівниками (А. Демідов, П. Свиньїн, К. Зеленецький).

У підрозділі 4.2 «Використання мемуарів у вивченні повсякденного життя регіону» показано, що в мемуарах і щоденниках багатьох авторів, чії праці містили згадки про Південну Україну, тема повсякденності набувала достатньо помітного звучання. Увагу мемуаристів неодноразово привертала деталі повсякденного життя, відображення яких давало можливість побачити минуле в різних відтінках. Автори мемуарів і спогадів писали про рівень матеріального забезпечення, побут, особливості харчування та житлові умови, дозвілля, сімейні стосунки, а також торкалися різних соціальних тем, які, на їхню думку, заслуговували уваги. Цікавими виявляються записки Ф. Вігеля, К. Скальковського, А. Драго, А. Смірної та інших авторів. Цінними є селянські мемуари, зокрема, М. Молодика, І. Ярошенка, В. Рубеля.

Наративні матеріали другої половини ХІХ ст. дають можливість ширше уявити життя та побут представників різних прошарків тогочасного суспільства. Разом із тим, як помічали автори мемуарів, окрім Одеси, життя в містечках південноукраїнського краю не вирізнялося своєю оригінальністю. Мемуаристи зауважували, що пересічним мешканцям були притаманні такі провінційні риси, як зацикленість на буденних справах, відсутність вищих інтересів, інколи – лінь та байдужість.

Таким чином, у мемуарах (спогадах,) щоденниках знайшли своє відображення досить цікаві подробиці повсякдення Південної України. Мемуари та щоденники дозволяють реконструювати буденність і здатні передати не лише фактичні свідчення сучасників, а й оцінні судження, емоційну атмосферу, також розкривають характер, менталітет і думки людей. Кожен автор прагнув описати найбільш пам'ятні факти та події для нього, але в сукупності особові наративи з цієї проблематики дозволяють створити цілісну яскраву картину минулого.

У підрозділі 4.3 «Повсякденне життя краю в приватних епістоляріях» охарактеризовано значення приватного листування в якості джерела щодо висвітлення повсякденного життя: побуту, щоденного раціону харчування, одягу, сімейних взаємин, дозвілля тощо. Автори звернули увагу на існування в кожному місті особливого «духу», розкрили відпочинково-дозвіллеву сторону повсякденності місцевого населення, надали інформацію для візуалізації життєвого простору мешканців південноукраїнських міст і сіл.

Оскільки приватні епістолярії в ХІХ ст. набули найбільшої популярності як засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття минулого, дають можливість глибше зазирнути в повсякдення, оцінити його значущість для дослідників. З кожного джерела можна почерпнути важливу інформацію побутового, психологічного чи етичного плану. Оскільки в листах присутня глибина душевних переживань особистості, у них відкладається така інформація, яку неспроможні зафіксувати інші матеріали та документи. Серед документів можна відзначити листування, що належало родинам фон Шперберг, Бориневич, Доманицьких, приватні епістолярії М. Гоголя, В. Белінського, П. Куліша, М. Комарова тощо.

У **висновках** сформульовано загальні підсумки дослідження, підкреслено, що джерела особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. складають важливий комплекс документів з історії південноукраїнського регіону.

1. Огляд історії опрацювання матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. засвідчує, що вивчення проблеми розпочалася із середини XIX ст. Дослідниками було проведено певну роботу зі збирання історичних джерел, їх первісної обробки, а також публікації отриманих результатів. Щодо радянської історіографії, поза увагою науковців залишилися питання джерелознавчого аналізу різних видів нарративних матеріалів. Розширення спектру досліджень матеріалів особового походження в якості джерела із соціальної історії Південної України припадає на середину 1990-х – 2000-і рр. Проте, попри значну кількість наукових праць, комплексне дослідження означеної проблеми досі не здійснене.

2. Джерельна база дослідження складається з опублікованих та архівних матеріалів. Використані в дослідженні джерела за видовими ознаками об'єднано у такі групи: 1) мандрівні записки; 2) мемуари, спогади, щоденники; 3) приватне листування.

Особливості мандрівних записок полягають в описуванні тих подій та явищ, свідками яких були їх автори, а також переповіданого їм. Записки мандрівників не відзначалися ґрунтовністю, але з позицій «стороннього споглядача» передавали картини становлення Півдня України.

Найбільша група джерел особового походження об'єднує мемуари, щоденники, записні книжки. Вони дають можливість висвітлити неповторні деталі колишніх подій, дозволяють глибше зануритися в атмосферу минулого та відчутти голос епохи, побачити особистість в історичному бутті. Цінність мемуарів (спогадів, щоденників) залежить від ролі автора в описаних подіях, від гостроти сприйняття ним дійсності, здатності запам'ятати перебіг подій, а також від часу написання.

Важливу групу матеріалів особового походження складає приватне листування, яке є незамінним з огляду на джерельно-інформативний потенціал. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ автора, глибину душевних переживань. Листування є незамінним джерелом для дослідження життєвого й творчого шляху не лише самого фондоутворювача, його професійних, родинних стосунків тощо, але й для осмислення ширшого кола питань, пов'язаних із сучасною йому епохою.

3. Теоретико-методологічна основа дисертації ґрунтується на засадничих положеннях джерелознавчих досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Науковий рівень дисертаційної роботи, значною мірою, зумовлений використанням різноманітних принципів і методів. Основоположними стали загальнонаукові принципи історизму, наукової об'єктивності та достовірності у висвітленні історичних подій. Під час виконання дослідження застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи. Із загальнонаукових було залучено методи класифікації, узагальнення, абстрагування, аналізу, синтезу, індукції, дедукції. Важливе значення для дослідження мають спеціально-історичні методи: джерелознавчий, біографічний, текстологічний та археографічний аналіз та синтез джерел. До актуальних методів текстового аналізу належить контент-аналіз.

Серед конкретно-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний.

4. Оскільки дослідження матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України належить до маловивчених тем вітчизняного джерелознавства, здобувач прагнув опрацювати велику кількість неопублікованих джерел саме із архівних фондів. У ході архівної евристики виявлено джерела особового походження із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. у 45-ти фондах шести державних архівних установ України. В результаті вдалося опрацювати понад 350 джерел особового походження, що висвітлюють минуле Півдня України, з них близько 100 до наукового обігу запроваджено вперше.

5. Матеріали особового походження мають важливе значення для дослідження соціально-економічного життя Південної України. Так, записки мандрівників різнопланово зображають господарське життя краю. Завдяки спостережливості мандрівників, які докладно занотувували картини та події, свідками яких вони були, з'явилася можливість дослідити особливості господарського освоєння регіону, простежити роль іноземців у колонізаційних процесах, заняття населення, розвиток промисловості, торгівлі та ремесел, рівень благоустрою населених пунктів Півдня України тощо.

Докладний опис господарського життя міститься у спогадах і повідомленнях. Мемуари надають багато подробиць, які допомагають глибше пізнати минуле. Окрім відомостей про склад населення, рівень економічного добробуту, торгівлю, сільське господарство, інфраструктуру та благоустрій, у джерелах можна знайти судження про тих чи тих історичних осіб, які вплинули на розвиток краю.

Матеріали приватного листування допомагають доповнити картину соціально-економічного життя Південної України. Кожен із епістоляріїв містить різну за об'ємом інформацію та відображає певні сторони розвитку господарства. Оскільки приватні епістолярії в XIX ст. набули найбільшої популярності як основний засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття історії, дають можливість глибше зазирнути в минуле, побачити в ньому особистість, її індивідуально-психологічні риси.

6. Матеріали особового походження дають уявлення про особливості духовного життя південноукраїнського краю. На основі наративних матеріалів висвітлюються подробиці організації освіти, розвитку культури, визначається внесок окремих особистостей у формування культурно-освітнього простору, спосіб релігійного життя мешканців краю. Мандрівники, які відвідували регіон, звертали увагу на формування мережі навчальних закладів, діяльність культурних установ, описували визначні культові споруди, особливості релігійних традицій. Сучасників вражав високий рівень культури, освіченості, насиченість духовного життя, відсутність етнічних, релігійних суперечок у більшості населених пунктів Південної України. Відомості, що містяться в спогадах і щоденниках, вирізняються інформативною насиченістю. Увагу більшості мемуаристів привернула Одеса, яка мала статус культурно-освітнього центру Південної України. Автори записок залишили свідчення про місцеві заклади освіти, Новоросійський університет,

насичене духовне життя місцевої інтелігенції, представників різних національностей і мов, релігійне життя тощо.

Скарбницею для дослідження духовного життя краю є епістолярні джерела. Приватне листування дає уявлення про культурні заходи, гастролі видатних артистів і театральних труп, проведення виставок, функціонування навчальних закладів, особисті стосунки між різними діячами, їхню співпрацю у сфері культури. У пореформений період обсяги приватного листування зросли, збільшився потік інформації. Інтерес для дослідників становлять епістолярії, які відображають розвиток українського просвітницького руху межі ХІХ–ХХ ст., пов'язаного із заснуванням осередків товариства «Просвіта» на теренах Південної України.

7. Наративні джерела вирізняються інформативною насиченістю щодо питань повсякденного життя Південної України: побуту, щоденного раціону харчування, одягу, сімейних взаємин, дозвілля тощо. Мандрівники вказували на існування в кожному місті особливого «духу». Зокрема Одесі був притаманний дух комерції, властивий її мешканцям незалежно від національної приналежності. Разом із тим, багатонаціональне населення створювало приємне враження в авторів своєю толерантністю та освіченістю. Херсон за темпами та особливостями росту залишався глибоко провінційним містом. Як свідчать подорожні записки діячів, що відвідували Миколаїв, специфіка його повсякденного життя та занять мешканців були зумовлені військово-морським характером міста.

Автори розкрили відпочинково-дозвілєву сторону повсякденності місцевого населення, надали інформацію для візуалізації життєвого простору мешканців південноукраїнських міст та сіл, описали психологічні особливості характеру. Зауважимо, що чисельні спогади мають індивідуально-психологічну виразність, роз'яснюють культурні смисли побутових речей, одягу, форм поведінки, спілкування.

Оскільки приватні епістолярії в ХІХ ст. набули найбільшої популярності як засіб спілкування та передачі інформації між людьми, вони допомагають значно розширити межі сприйняття минулого, дають можливість глибше зазирнути в повсякдення, оцінити його значущість для дослідників. З кожного джерела можна почерпнути важливу інформацію побутового, психологічного чи етичного плану.

В цілому джерела особового походження, будучи яскравими свідченнями про час і про людину в ньому, здатні з особливою виразністю відтворювати живі картини та неповторні деталі минулого. Водночас вони мають певні особливості та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають критичного осмислення, застосування цілого комплексу інструментів джерелознавчого аналізу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Статті у фахових виданнях України

1. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : ВІР УАН, 2013.

Вип. 73 (№ 6). С. 99–101 (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International).

2. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Французи Півдня України за мемуарами Б.Є. Вадона // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 1 (51). С. 21–27 (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Google scholar).

3. Кухлев А. С. Матеріали особового походження родини Шевальових (кінець XIX – кінець XX ст.) // Вісник Донецького національного університету. 2015. № 1. Серія Б : Гуманітарні науки. С. 477–483.

4. Кухлев А. С. Матеріали особового походження фондів Державного архіву Херсонської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Грані історії : зб. наук. пр. Артемівськ : Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. Вип. 8. С. 80–88.

5. Кухлев А. С. Південноукраїнські міста в наративних матеріалах XIX ст. // Історичні і політологічні дослідження. 2014. № 3–4 (57–58). С. 157–165 (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Google scholar).

6. Кухлев А. С. Південь України очима жінок : аналіз наративних матеріалів XIX – початку XX ст. // Вісник Донецького національного університету. 2014. № 1–2. Серія Б : Гуманітарні науки. С. 327–332.

7. Кухлев А. С. Повітове місто Бердянськ та його мешканці в щоденниках В. К. Крижанівського // Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 4 (54). С. 40–46 (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Google scholar).

8. Кухлев А. С. Фонди особового походження Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) // Вісник Маріупольського державного університету. 2015. Вип. 13–14. Сер. : Історія. Політологія. С. 105–113 (Видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International).

Статті у зарубіжних виданнях

9. Кухлев А. С. Источниковедческий анализ материалов личного происхождения как источника по истории городов Юга Российской империи конца XVIII – начала XX в. // Социально-гуманитарный вестник Юга России. № 1 (44). 2014. С. 8–12.

Матеріали конференцій

10. Кухлев А. С. Мемуари Й. Н. Векслера як джерело з історії Херсона кінця XIX – початку XX ст. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання* : матеріали Бердянської сесії I Всеукр наук.-практ. конф. з міжнар. участю (Бердянськ, 22 верес. 2012 р.). Ч. IV. Д. : ТОВ «Інновація», 2012. С. 200–202.

11. Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з урбанізації Північного Приазов'я (на прикладі міст Маріуполь та Бердянськ). *Українська державність : історія і сучасність* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 23 листоп. 2012 р.). Маріуполь, 2012. С. 89–91.

12. Кухлев А. С. Мемуари А. С. Приблуди як джерело з історії єврейської громади початку XX ст. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* : матеріали

II Міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 28-29 бер. 2013 р.). Вип. II. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2013. С. 258–267.

13. Кухлев А. С. Міста Півдня України середини XIX ст. у записках російської мандрівниці. *Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф. (Одеса, 26–27 квіт. 2013 р.). Одеса : ВМВ, 2013. С. 152–156.

14. Кухлев А. С. Подорожні записки О. С. Афанасьєва–Чужбинського як джерело з історії населених пунктів Подніпров'я середини XIX ст. *Україна і світ : проблеми історії* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 29 листоп. 2013 р.). Маріуполь : МДУ, 2013. С. 132–134.

15. Кухлев А. С. Перша світова війна очима південноукраїнського селянина (за нарративними джерелами першої пол. XX ст.). *Україна і світ : проблеми історії* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 27 листоп. 2015 р.) Маріуполь : МДУ, 2015. С. 92–95.

16. Кухлев А. С. Матеріали особового походження музеїв Одеси як джерело з історії Півдня України кін. XIX – поч. XX ст. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Ченстохова – Ужгород – Дрогобич, 24–25 бер. 2016 р.). Ченстохова – Ужгород – Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 50–52.

17. Кухлев А. С. Одеса начала XX ст. в дневнике П. П. Котляревского. *Наука и образование – 2016* : сборник материалов XI Междунар. науч. конф. студентов и молодых ученых (Астана, 14 апреля 2016 г.). Астана, 2016. С. 4087–4090.

18. Кухлев А. С. Спогади М. Бен-Амі про одеську талмуд-тору як джерело з історії єврейської освіти Півдня України. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 19–21 квіт. 2016 р.). Вип. V. Т. II. Миколаїв : Типографія Шамрай, 2016. С. 116–121.

АНОТАЦІЯ

Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» МОН України. – Старобільськ, 2018.

Дисертація присвячена аналізу, оцінці та використанню комплексу матеріалів особового походження як джерела із соціальної історії Південної України кінця XVIII – початку XX ст. та виявлення їхнього інформативного потенціалу.

Проведено роботу щодо пошуку, класифікації та публікації матеріалів особового походження із соціальної історії Південної України. Зроблено висновок про їхні репрезентативність, автентичність, інформативність, простежено еволюцію та з'ясовано специфіку публікацій джерел. Аналіз матеріалів особового походження дозволив визначити напрями історичного

реконструювання господарського, духовного та повсякденного життя Півдня України кінця XVIII – початку XX ст. Водночас ці нарративні матеріали мають певні особливості та різний ступінь достовірності інформації, а тому вимагають критичного осмислення, використання цілого комплексу інструментів об'єктивного джерелознавчого аналізу.

Ключові слова: джерела особового походження, подорожні записки, мемуари, щоденники, приватне листування, господарство, культура, повсякденність, Південна Україна.

АННОТАЦІЯ

Кухлев А. С. Материалы личного происхождения как источник по социальной истории Южной Украины конца XVIII – начала XX вв. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Государственное учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко» МОН Украины. – Старобельск, 2018.

Диссертация посвящена анализу, оценке и использованию комплекса материалов личного происхождения как источника по социальной истории Южной Украины конца XVIII – начала XX в. и выявлению их информативного потенциала.

Проведены поиск, классификация и публикация материалов личного происхождения по социальной истории Южной Украины. Сделан вывод об их репрезентативности, аутентичности, информативных возможностях, прослежена эволюция и выяснена специфика публикации источников. Анализ материалов личного происхождения позволил определить направления исторической реконструкции хозяйственной, духовной и повседневной жизни Юга Украины конца XVIII – начала XX в. Вместе с тем, нарративные материалы имеют определенные особенности и разную степень достоверности информации, а потому требуют критического осмысления, использования целого комплекса инструментов объективного источниковедческого анализа.

Ключевые слова: источники личного происхождения, записки путешественников, мемуары, дневники, приватная переписка, хозяйство, культура, повседневность, Южная Украина.

SUMMARY

Kukhliev A. S. The materials of a personal origin as a source of social history of Southern Ukraine late XVIII – early XX century. – Qualifying research work on the manuscript.

The thesis for a degree of the candidate of historical sciences (PhD) in the specialty 07.00.06 – a historiography, a source study and special historical disciplines. – Public institution «Luhansk national university of Taras Shevchenko» of MON of Ukraine. – Starobelsk, 2018.

The thesis is devoted to the analysis, evaluation and use of personal original materials as a source of social history of Southern Ukraine of the late XVIII – early XX centuries and revealing their informative potential.

It was found that a high degree of representativeness, informative material potential personal origin creates potential for knowledge of the past and allows you to explore the socio-economic, spiritual and daily lives of Southern Ukraine at a high scientific level. The study of narrative sources enables most accurately reflect historical reality, more detailed and vividly reproduce as individual events, and the characteristics and features of certain ages, people.

In this study the work was conducted on the identification, classification and publishing personal original materials of the social history in Southern Ukraine. Based on analysis of source disclosed informative potentials of actualized source base for studying some aspects of the past.

Heuristic work was carried out in 45 funds six state archives of Ukraine. More than 350 sources of personal origin were involved, highlighting the history of Southern Ukraine, including about 100 used for the first time. For species belonging building materials of personal origin of the social history of Southern Ukraine presented: 1) travel notes, notes of travelers; 2) memoirs, diaries, autobiographies; 3) private correspondence.

The study sources made a reasoned opinion on their representativeness, authenticity, informative features, traced evolution and revealed the specific sources of publications. Comprehensive analysis of narrative sources allowed identifying areas of economic reconstruction of the historical, spiritual and daily life of Southern Ukraine late eighteenth – early twentieth century.

It was concluded that the authors of memoirs, diaries, travel notes, private correspondence different individual perceptions of events and phenomena, the environment took part in. This perception was the result of a combination of factors both internal development of the society and the philosophical, social, cultural, political and other orientation of the subject.

The study of problems related to national, cultural, spiritual and state revival of the Ukrainian people, is one of the priorities of modern historical science. A special place in the original complex of these problems occupied documents of personal funds and materials of personal origin. They further comprehensive study allows us to determine the personal contribution of individuals to the society at different stages of history.

Research narrative sources makes it possible to reconstruct the course of historical events, because they have always stood by specific people. Personal origin materials have certain characteristics and varying degrees of reliability of information, and therefore require critical thinking, the use of objective tools of source analysis. Promising ways of research topics are further search, analysis and publication of narrative sources.

Key words: travel notes, memoirs, diaries, private correspondence, economy, culture and everyday life, South Ukraine.

КУХЛІЄВ Антон Сергійович

**МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ
ІСТОРІЇ ПВДЕННОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Відповідальний за випуск: кандидат історичних наук, доцент
Іващенко Вікторія Юрївна

Підписано до друку 12.12.2017. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк. цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 примірників. Зам. №1518.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В. П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.02.2002 р.
85400, м. Покровськ, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77